

Maatschappelijk onbehagen en het openbaar bestuur



Boudewijn Steur, Ellen van Doorne en Thomas Zandstra¹

1 februari 2017

In Westerse democratieën wordt een brede discussie over het maatschappelijk onbehagen in de samenleving gevoerd. De consequenties van dit onbehagen zijn vergaand. Zo wordt gesteld: het onbehagen zet de legitimiteit van het overheidshandelen onder druk, het leidt tot grote(re) maatschappelijke tegenstellingen tussen burgers en het is de oorzaak voor de opkomst van populistische partijen. Een perspectief dat daar tegenover kan worden gesteld is dat dit onbehagen de politiek en de overheid ook scherp houdt. Het onbehagen leidt er toe dat de macht van het openbaar bestuur niet vanzelfsprekend is, het leidt er toe dat (nieuwe) maatschappelijke thema's ook daadwerkelijk worden opgepakt. Waar er veel over de consequenties van maatschappelijk onbehagen wordt gesproken, is feitelijk weinig bekend over wat dit maatschappelijk onbehagen precies is, bij welke burgers dit onbehagen het meest te vinden is en welke oorzaken aan dit onbehagen ten grondslag liggen.

In deze strategische verkenning willen wij ingaan op de aard en de betekenis van het maatschappelijk ongenoegen bij burgers. Daarmee willen wij een bijdrage leveren aan de discussie over dit maatschappelijke fenomeen. Deze verkenning heeft primair tot doel die discussie en de consequenties daarvan voor het openbaar bestuur in gang te zetten. Wij beschouwen deze verkenning daarom ook niet als eindproduct, maar als een startdocument voor verdere verdieping.

¹ drs. Boudewijn Steur, drs. Ellen van Doorne en drs. Thomas Zandstra zijn werkzaam bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Zij schrijven deze verkenning op persoonlijke titel.

Deze verkenning vormt niet de weerslag van eigen onderzoek naar maatschappelijk onbehagen, maar het brengt de stand van het denken over dit maatschappelijke fenomeen bij elkaar. In deze verkenning analyseren wij vooral het huidige maatschappelijk onbehagen in Nederland, maar wij zullen daarbij ook naar het verleden kijken en naar het maatschappelijk onbehagen in omliggende landen. Een blik naar het verleden en over de grenzen kan ons immers helpen meer begrip voor onze huidige situatie te krijgen. Wij sluiten deze verkenning af met een aantal handelingsperspectieven voor de rijksoverheid en dan in het bijzonder voor het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

1. Duiding van maatschappelijk onbehagen

Maatschappelijk onbehagen is een ingewikkeld en omstreken fenomeen. In het dagelijks gebruik wordt bedoeld op het gevoel van mensen dat de achteruitgang van de samenleving onbeheersbaar en daardoor ook niet te stoppen is. Het gevoel wordt vaak in verband gebracht met de vraag of mensen geloven dat zij het nog net zo goed krijgen als hun ouders of dat hun kinderen het nog net zo goed krijgen als zijzelf (RMO, 2011; RMO, 2013; Dobbs et al, 2016). Maatschappelijk onbehagen gaat daarbij minder om de eigen individuele situatie, maar veel meer om de samenleving als geheel (Dekker & Ridder, 2011; Bles, 2015; Steenvoorden, 2016). Meer wetenschappelijk kan worden gesteld dat maatschappelijk onbehagen een latente bezorgdheid onder burgers is over de precare staat van de samenleving, die bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van politieke macht, (iv) verlies van gemeenschapszin en (v) toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid (Steenvoorden, 2016: 247). In deze definitie bestaat maatschappelijk onbehagen uit drie elementen. Het gaat in de eerste plaats om een latente houding van burgers. Daarnaast betreft die bezorgdheid van burgers de precare staat van de samenleving. Ten slotte gaat het dan om de gepercipieerde achteruitgang op een vijftal aspecten van de samenleving.

Maatschappelijk onbehagen is geen typisch fenomeen van de moderne tijd. Het gevoel van collectieve achteruitgang bestond ook in de oudheid en middeleeuwen, maar het hedendaagse gevoel is wel krachtiger dan voorheen. Dat heeft te maken met een lineaire opvatting die is verbonden aan de overtuiging van continue vooruitgang. Deze vooruitgang maakte een groei en verspreiding van persoonlijke vrijheid, vrije markten en welvaart mogelijk. De achteruitgang komt daardoor harder aan, te meer daar de hoop op een betere toekomst is verdwenen (Van Bavel, 2016; Elchardus, 2015). Maatschappelijk onbehagen is een latente houding. Het is een onderstroom in de samenleving. Daarin schuilt voor ons ook het onderscheid met fenomenen als maatschappelijke onrust of boosheid (NSOB, 2017). Bij sommige delen van de bevolking ligt maatschappelijke onrust of boosheid in het verlengde

Onbehagen is van alle tijden, maar wel sterker dan voorheen

van het onbehagen: zij hebben meer woede, oordelen negatiever over ontwikkelingen en hebben een groter ressentiment (Steenvoorden, 2016). Bij maatschappelijke onrust of boosheid komt het onbehagen aan de oppervlakte, is het de bovenstroom in de samenleving geworden.



fotocredit: ANP

De latente bezorgdheid over de preciaire staat van de samenleving komt bij veel groepen in de samenleving voor. Bij de ene maatschappelijke groep kan dat gevoel van onbehagen groter zijn dan bij andere groepen. Het gaat uitdrukkelijk om een graduele schaal: er bestaat geen tegenstelling in de samenleving tussen 'behaaglijken' en 'onbehaaglijken'. Relevante achtergrondkenmerken voor meer of minder maatschappelijk onbehagen zijn opleidingsniveau, geslacht, leeftijd, geloofsovertuiging en woonplaats (Dekker, Noije & Ridder, 2013). Het blijkt vooral dat mensen met een lager opleidingsniveau een groter maatschappelijk onbehagen

Opleidingsniveau, geslacht, leeftijd, geloofsovertuiging en woonplaats zijn relevante achtergrondkenmerken

kennen, vooral als dat samenvalt met een absolute deprivatie (Abts, 2015). Dat is niet nieuw. Opleidingsniveau is een belangrijke 'sorterende' factor voor meer maatschappelijke fenomenen (Bovens, 2010). Hoger opgeleiden hebben een andere

waardenoriëntatie op de wereld (hoog vertrouwen in zichzelf, toekomst en instituties, een kosmopolitische blik en een gevoel van 'grip' op het eigen leven) dan lager opgeleiden (laag vertrouwen in instituties en 'de elite', behoefte aan eigenheid, grenzen en kleinschaligheid). Bovendien blijkt dat lager opgeleiden vaker worden geconfronteerd met reële gebeurtenissen, zoals werkloosheid en het afbouwen van sociale voorzieningen, die maatschappelijk onbehagen versterken. Het is echter van belang dat wij ons realiseren dat het niet alleen de maatschappelijke groepen betreft met een absolute deprivatie. Het betreft ook

groepen die bang zijn dat zij er op achteruit zullen gaan of die een relatieve deprivatie kennen (Abts, 2015).

2. Oorzaken van maatschappelijk onbehagen

Hierna gaan wij in op verschillende oorzaken, die doorgaans naar voren worden gebracht voor het maatschappelijk onbehagen. Wij willen benadrukken dat het onbehagen voortkomt uit een combinatie en samenvallen van verschillende oorzaken. De genoemde oorzaken grijpen ook op elkaar in en versterken de

Drie invalshoeken: sociaal-cultureel, sociaal-economisch en politiek

gevolgen daardoor. Voor de analyse hebben wij echter drie invalshoeken onderscheiden: sociaal-cultureel, sociaal-economisch en politiek. De drie oorzaken komen voort uit feitelijke ontwikkelingen in de wereld. Uit onderzoek blijkt

dat maatschappelijk onbehagen gebaseerd is op reële maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen (Steenvoorden, 2016; Elchardus, 2015).

a. Sociaal-culturele verklaring

Maatschappelijk onbehagen heeft een belangrijke basis in recente sociaal-culturele ontwikkelingen in de samenleving. De sociaal-culturele ontwikkelingen kunnen in grote lijnen worden opgevat als een overgang van de georganiseerde moderniteit naar de vloeibare moderniteit (Abts, 2015; Bauman, 2007). De georganiseerde moderniteit was een periode van relatieve stabiliteit en welzijn, waarbij iedereen een duidelijke identiteit had. Deze homogene gemeenschap, met een gezamenlijke identiteit, bestaat niet langer in de vloeibare moderniteit. Daar liggen vier belangrijke ontwikkelingen aan ten grondslag.

Het gaat daarbij allereerst om de verdergaande individualisering en de daarmee gepaard gaande deïstitutionalisering in de samenleving. Dat is het proces waarin mensen steeds minder gebonden zijn aan vaste organisaties en instituties. Wij zien dat mensen niet meer gebonden zijn aan bepaalde instituties voor betekenisgeving, zoals de kerk, de vakbond of een politieke partij. Voorheen sterke identiteiten, zoals arbeidsklasse of geloofsgroep, bestaan niet meer als totale identiteit om maatschappelijke onvrede te integreren (Abts, 2015). In toenemende mate organiseren mensen zich in informeel verband. Mensen geven zelf betekenis aan de wereld om hen heen; zij hebben geen vaste ankers meer (Bauman, 2007). We zien

Mensen definiëren in toenemende mate hun eigen waarheid

in toenemende mate dat mensen hun eigen waarheid definiëren. We constateren ook dat individualisering heeft bijgedragen aan het idee dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun levensgeluk. Een eigen verantwoordelijkheid die

maar beperkt invloed heeft op allerlei ontwikkelingen die ook het persoonlijk leven kunnen beïnvloeden (Siedentop, 2014; Elchardus, 2015). Daarbij wordt het individu in toenemende mate ook geacht zelf met oplossingen te komen die

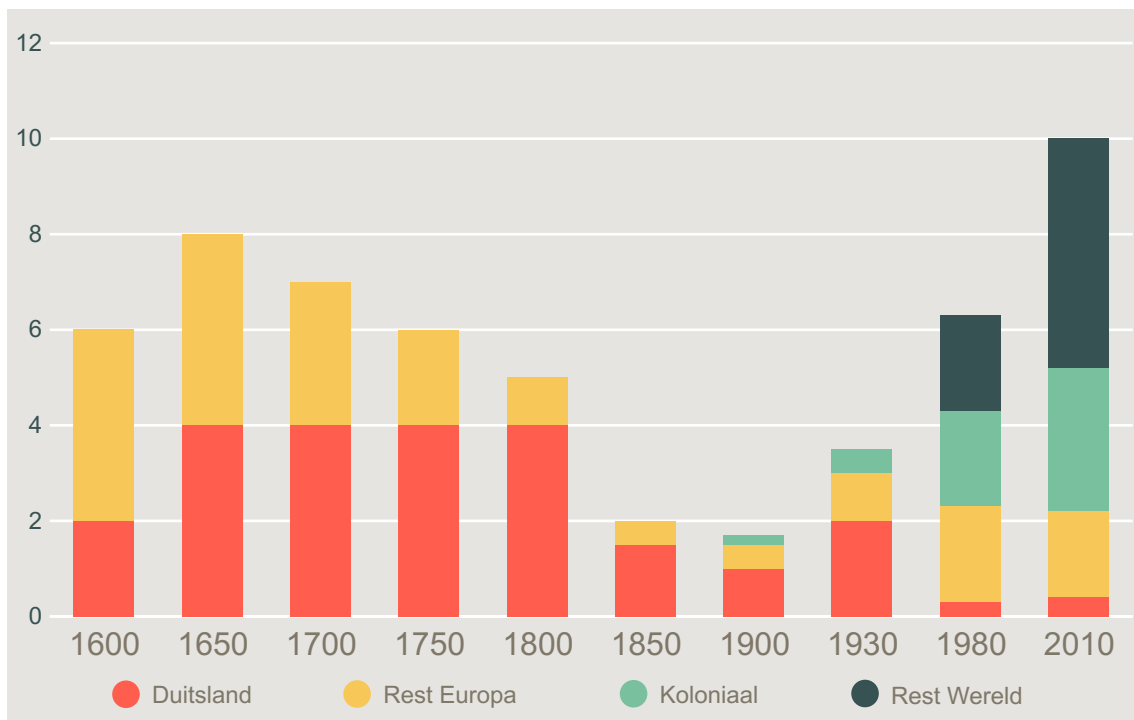
voorheen vooral vanuit de overheid kwamen (Held, 2006; Bauman, 2007). Dat draagt bij aan het gevoel van maatschappelijk onbehagen.

De tweede ontwikkeling betreft de veranderende demografische context van de Nederlandse samenleving. Dat betreft algemene ontwikkelingen, zoals de toenemende vergrijzing, maar in het bijzonder de gevolgen van de migratie. Nederland is altijd een migratieland geweest, waarbij cijfers tussen de vier en acht procent migranten door de eeuwen heen de standaard was. Dit waren tot de Tweede Wereldoorlog vooral migranten met een Europese en in het bijzonder een Duitse achtergrond. Na de Tweede Wereldoorlog zien we eerst vooral migranten uit

Onbehagen heeft vooral te maken met verliesgevoelens

voormalige koloniën en sinds de jaren zeventig ook veel migranten uit andere delen van de wereld naar Nederland komen. In de periode tussen 1980 en 2010 stijgt het percentage migranten van buiten Europa van vier naar acht

procent (Lucassen & Lucassen, 2011). Het gevoel van onbehagen bij inwoners met een Nederlandse achtergrond heeft vooral te maken met verliesgevoelens (Smeekes en Mulder, 2016). Veel inwoners met een Nederlandse achtergrond ervaren dat – waar nieuwkomers hun eigen cultuur mogen houden – zij juist hun eigen cultuur en identiteit verliezen. Daarnaast hebben zij het gevoel dat de Nederlandse integratiepolitiek heeft gefaald: het multiculturele drama. Dat betreft het breed gevoelde sentiment dat grote aantallen eerste en tweede generatie niet-Westerse allochtonen zich niet aanpassen aan de Nederlandse samenleving.



Grafiek Inwoners met een migratie-achtergrond als percentage van de totale bevolking (Bron: Lucassen & Lucassen, 2011)

De derde ontwikkeling zijn de toenemende nieuwe scheidslijnen in de samenleving (Tiemeijer, 2017). Die leiden ertoe dat veel mensen het gevoel hebben dat de homogeniteit van de Nederlandse samenleving verloren gaat. Nu is het zeker niet zo dat Nederland in het verleden een sterk homogene samenleving kende, maar iedereen kende wel heel goed zijn plaats in die samenleving (Abts, 2015). In de periode van de verzuiling was Nederland langs verschillende zuilen verdeeld. De confessionele zuilen hadden weinig contacten met de niet-confessionele zuilen en

Van verticale naar horizontale scheidslijnen

mensen binnen de socialistische zuil hadden weinig contacten met de liberale zuil. Een groot verschil met de hedendaagse scheidslijnen is echter dat mensen destijds in elke zuil vertegenwoordigd werden door een elite, die onderling ook verbindingen wist te leggen. De nieuwe scheidslijnen betreffen de assen van een open samenleving (kosmopolieten) en gesloten samenleving (nationalisten), de assen van hoger en lager opgeleiden. Dit zijn scheidslijnen die niet verticaal, maar de samenleving horizontaal doorklieven. Dit lijkt te leiden tot een gevoel van permanente crisis bij een deel van de bevolking (Beck, 1992; Bauman, 2000).

Als laatste ontwikkeling willen wij hier wijzen op de grote rol van (sociale) media in de samenleving. De invloed van media is toegenomen op het denken van mensen. Daarbij willen wij wijzen op twee belangrijke mechanismen: het zogenaamde Thomas-theorema (Steenvoorden, 2016) en de echokamers. Bij het Thomas-theorema gaat het er om dat als mensen situaties als werkelijk definiëren, die situaties werkelijke gevolgen hebben. Als mensen in mediabeelden continu worden geconfronteerd met de achteruitgang van de samenleving, dan zullen zij die achteruitgang ook als werkelijk ervaren en daarnaar gaan handelen. Een tweede mechanisme is de echokamer: mensen gaan in toenemende mate hun nieuws en informatie verzamelen via mediakanalen die een gelijkgestemd geluid laten horen. Mensen worden daardoor continu bevestigd in hun beelden van de samenleving. Het effect van echokamers en het gepersonaliseerde vooringenomen nieuwsaanbod door de sociale media is naar verwachting groot en versterkend (voor zover bekend nog niet nader onderzocht).

b. Sociaal-economische verklaring

Bij verklaringen van maatschappelijk onbehagen is er de laatste jaren meer aandacht voor economie gekomen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de jaren 2000 in Nederland, toen het integratiedebat en de kritiek op de multiculturele samenleving centraal stonden in de discussie over maatschappelijk onbehagen. Over de precieze relatie tussen economie en maatschappelijk onbehagen bestaat weinig empirie. Bij economische verklaringen lopen structuur en conjunctuur door elkaar. Er is de laatste jaren veel onderzoek verschenen over *structurele* ontwikkelingen die al enkele decennia spelen en die diep ingrijpen in de verhoudingen in de samenleving. Het gaat om globalisering en vrijhandel en de daarmee gepaard gaande druk op werkgelegenheid en lonen van vooral industriële banen in Westerse landen. Arbeidsmigratie en vrij verkeer van werknemers binnen

de EU leiden tot druk op lonen en werkgelegenheid in sectoren als transport, logistiek en bouw. Ook wordt gewezen op toenemende ongelijkheid als oorzaak van onvrede en allerlei andere onwenselijke sociale uitkomsten (Wilkinson en Pickett, 2011). Ook institutionele veranderingen worden belicht, zoals deregulering en flexibilisering van bijvoorbeeld arbeidsrelaties. Tenslotte hebben technologische ontwikkelingen als automatisering en digitalisering tot 'uitholling' van middenbanen geleid in Westerse economieën (Autor, Katz, & Kearney, 2006; Goos & Manning, 2007).

Naast structuurveranderingen speelt ook de conjunctuur een rol in de economische verklaring van maatschappelijk onbehagen. De Grote Recessie (2008) heeft geleid tot soms massieve (jeugd)werkloosheid, bezuinigingen en economische onzekerheid onder groepen van de samenleving. Het is te vroeg om de balans op te

Economische conjunctuur is een belangrijke verklarende factor

maken, maar een voorlopige conclusie kan zijn dat een aantal structurele ontwikkelingen is verscherpt als gevolg van de economische crisis - zij het niet over de gehele linie - en daarmee aan betekenis heeft gewonnen. Overigens zijn er ook

aanwijzingen dat bepaalde ontwikkelingen zoals stijgende ongelijkheid een tijdelijke vertraging hebben opgelopen in de jaren na de Grote Recessie.

Wij willen de (gevolgen van) globalisering er uit lichten als een belangrijke structurele economische verklaring voor maatschappelijk onbehagen, omdat deze de boventoon voert in het huidige internationale debat. Kern van de redenering is dat globalisering weliswaar tot grote welvaartsstijging heeft geleid, maar dat ze ook een neerwaartse druk op lonen en werkgelegenheid van lager opgeleide werknemers in Westerse economieën uitoefenen. Zo schrijft Milanović (2016) met zijn inmiddels beroemde 'olifantgrafiek' dat handel en globalisering aan de basis staan van een mondiale herverdeling. Daarbij is de positie van lagere middenklasse

Structurele scheidslijn tussen winnaars en verliezers van de globalisering

in de Westerse economieën relatief verslechterd en is de positie van de middenklasse in opkomende economieën sterk verbeterd. Dani Rodrik (2016) stelt dat veel economen de negatieve gevolgen van vrijhandel (zoals

inkomensverlies, werkonzekerheid en verdelingsvraagstukken) hebben onderbelicht, waardoor aan geloofwaardigheid is ingeboet. We zien een nieuwe structurele scheidslijn ontstaan tussen wat we 'globaliseringswinnaars' en 'globaliseringsverliezers' noemen (Kriesi in SCP/WRR, 2014: 59).



Grafiek Verandering in reëel inkomen, 1988-2008, in procenten (Milanović, 2016)

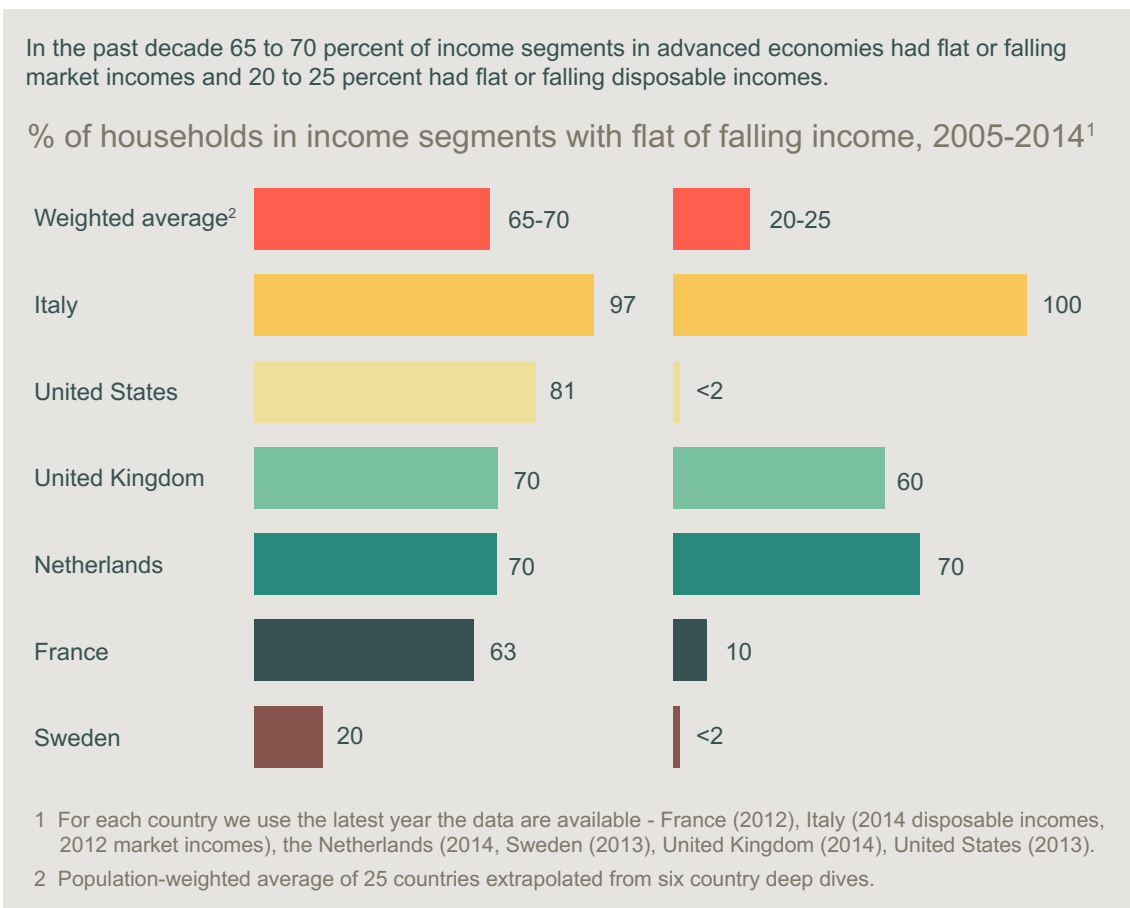
De vermeende tegenstelling tussen globaliseringswinnaars en -verliezers gaat ook op voor de Nederlandse situatie. Het maatschappelijk onbehagen concentreert zich vooral bij die groepen die te maken hebben gehad met afnemende sociale bescherming en in het bijzonder bij de autochtonen onder hen. Het gaat om mensen met weinig hulpbronnen en om mensen die een achteruitgang vrezen

Onbehagen komt meer voor bij mensen met minder sociale bescherming

(Vrooman, 2016). Het blijkt dat de inkomenszekerheid van de groep 18 tot 64-jarigen na 1980 daalde met 34 procent. Deze daling ging bovendien gepaard met een daling van de werkzekerheid van 27 procent. Dit komt vooral

door de grote groei van het aantal zelfstandigen in die periode, inclusief zzp'ers. De onzekerheid groeide vooral sinds de jaren '90 van de vorige eeuw (Vrooman, 2016). De vraag of de verzorgingsstaat de afgelopen decennia onder de streep minder genereus is geworden, laat zich overigens niet eenduidig beantwoorden (Pierson, 1995). Bepaalde maatregelen, zoals in de Nederlandse context het verhogen van de AOW-leeftijd, afschaffen van de VUT en het prepensioen en bezuinigingen op de WMO kunnen natuurlijk wel bijdragen aan het beeld dat 'het steeds minder wordt' met de collectieve voorzieningen. Ook hier is perceptie belangrijk.

Naast de toename van de economische onzekerheid staat ook het reële inkomen onder druk in de Westerse wereld. Voor tweederde van de huishoudens in de VS en West-Europa in de periode 2005 - 2014 gold dat hun reële inkomen hetzelfde was gebleven of was achteruitgegaan. Dit is een nieuw fenomeen. Tussen 1993 en 2005 kende maar 2 procent van de huishoudens een stagnatie of achteruitgang van het reële inkomen. Deze stagnatie of achteruitgang treft vooral jonge en laagopgeleide mensen. In Nederland is 70 procent van de Nederlandse huishoudens in de periode 2005-2014 er niet op vooruit zijn gegaan, dan wel op achteruit gegaan (McKinsey, 2016). Relevant voor de economische verklaringen van onbehagen is dat respondenten van wie het inkomen onder druk stond, beduidend pessimistischer blijken te zijn over de eigen toekomst en die van hun kinderen. Deze groep blijkt tevens de negatiefste houding over handel en immigratie te hebben (respondenten waren het bijvoorbeeld twee keer zo vaak eens met de uitspraak: “Legal immigrants are ruining the culture and cohesiveness in our society”). Daarnaast is de groep meer geneigd op populistische partijen te stemmen zoals Front National of, in het geval van VK, voorstander te zijn van een Brexit (McKinsey Global Institute, 2016).



Grafiek Percentage huishoudens met stagnerend of dalend inkomen, 2005-2014, in procenten
 (Bron: McKinsey Global Institute analysis)

c. Politieke verklaring

Ten slotte willen wij in deze verkenning stilstaan bij ontwikkelingen in het politieke domein als verklaring voor maatschappelijke onvrede bij mensen. De afnemende grip van de nationale politiek op de samenleving en de afnemende betekenis van

alles omvattende ideologieën in de politiek dragen bij aan een groter gevoel van onbehagen bij burgers. Dat geldt vooral voor die groep die sterker afhankelijk is van de politiek voor de vormgeving van het eigen leven.

De afnemende grip van de politiek op de samenleving heeft te maken met twee elementen. In de eerste plaats vindt een uitholling van de nationale politiek plaats als gevolg van een overdracht van bevoegdheden aan het supranationale niveau, zoals de Europese Unie, en aan het lokale niveau. Dit heeft tot gevolg gehad dat het nationale parlement over steeds minder zaken gaat, die het directe leven van mensen raken. Burgers zien echter juist nog steeds het nationale niveau als hun

Europeanisering en globalisering verminderen de invloed van nationale politiek

belangrijkste politieke aangrijpingspunt. Dit heeft ook een relatie met het politieke trilemma tussen hyperglobalisering, de natiestaat en democratische politiek, die niet tegelijkertijd kunnen bestaan. De globaliseringsgolf van de afgelopen drie decennia is ten koste gegaan van

de nationale democratie en de natiestaat (Rodrik, 2011). Dit heeft tot gevolg dat mensen zich zorgen maken over wat de politiek nog vermag (Safranski, 2003). In de tweede plaats zijn steeds meer taken naar de markt verschoven. De golf van privatiseringen heeft er toe geleid dat de mensen het gevoel hebben dat de politiek nergens meer over gaat. De NS is daar een goed voorbeeld van. In die zin wordt de politiek zelf medeverantwoordelijk gehouden voor deze teruggang, maar tegelijkertijd groeit ook het geloof dat het openbaar bestuur geen oplossing kan bieden.

Een tweede element dat bijdraagt aan het grotere maatschappelijk onbehagen is de afnemende betekenis van alomvattende ideologieën (Abts, 2015). In de politiek – en misschien ook wel breder – ligt de tijd van de grote verhalen achter ons. Mensen

Alomvattende politieke ideologieën hebben minder invloed

vinden daardoor geen aangrijpingspunt meer in een overkoepelende visie op de toekomst. In Nederland is dit effect misschien nog wel sterker door de ontzuiling. Tot enkele decennia geleden was de Nederlandse samenleving sterk verdeeld

in zuilen, die intern verbonden waren door een omvattende ideologie of verhaal. De afnemende betekenis van ideologieën komt tot uitdrukking in de volatiliteit van het electoraat. Mensen maken pas enkele dagen voor de gang naar de stembus hun keuze. Zij fluctueren ook steeds meer in deze keuze, waardoor het aantal zetels dat tijdens de verkiezingen van de ene naar de andere partij verschuift steeds groter wordt. Dat zien we niet alleen op nationaal, maar ook op lokaal niveau. Mensen ervaren dat ‘zelfs’ de politiek geen betekenisvolle, coherente visie meer heeft op de toekomst van de samenleving; politieke partijen bieden geen perspectief meer (Elchardus, 2015). De enige partijen die daar nog wel toe in staat zijn, zijn partijen die teruggrijpen op het verlangen naar vroeger, “toen het nog goed ging met de samenleving” (Lilla, 2016).

3. Maatschappelijk onbehagen in historisch perspectief

In de afgelopen twee eeuwen waren er periodes waarin het gevoel van verval van de beschaving sterker was dan in andere periodes. Het *fin-de-siècle*, zo rond 1900, werd gekenmerkt door een onderstroom van maatschappelijk onbehagen. Ook in deze periode speelde een combinatie van verschillende oorzaken, die leidde tot dit breed gevoelde sentiment. Het was een periode waarin de massaconsumptie langzaam maar zeker opkwam met een gevoel van decadentie tot gevolg, de traditionele verhoudingen tussen sociale klassen in de samenleving onder druk stonden en de economie werd getroffen door een mondiale crisis in 1873 en later in 1890. In deze periode werden honderden cultuurpessimistische boeken en essays gepubliceerd. Opvallend was dat er gelijktijdig een onderstroom was van ongebreidelde optimisme, mede gevoed door de nieuwe technologische mogelijkheden en toegenomen mobiliteit (Van der Woud, 2015). Oscar Wilde (1895) schreef: “[A]n optimist or a pessimist? Those seem to be the only two fashionable religions left to us nowadays.”

Ook in de twintigste eeuw wisselen vooruitgangsgeloof en pessimisme elkaar af en spelen ze soms gelijktijdig. Zeker terugkijkend kan de periode van de Trente

Nostalgie speelt een rol in het huidige maatschappelijke onbehagen

Glorieuses (1945-1975) worden gekenschetst als een periode van economische voorspoed en optimisme. Nostalgie naar deze periode speelt een rol in het huidige onbehagen. Westerse burgers hebben een nostalgisch en utopisch

terugverlangen naar deze ‘verloren Gouden Tijd’ ontwikkeld, toen ‘mensen de deur nog niet op slot hoefden te doen en er geen buitenlanders waren en dreigende conflicten tussen etnische groeperingen’. (Elchardus, 2009) De economische schokken van jaren ’70 en de stagflatie van de jaren ’80 maakten een voorlopig einde aan het optimistische tijdperk. De ontzuiling zette stevig door en maakte plaats voor een meer geïndividualiseerde en gedeïnstitutionaliseerde samenleving. Met de val van de Berlijnse muur in 1989 werd een nieuw wereldwijd vooruitgangdenken geïntroduceerd. Ook werd het einde van de geschiedenis aangekondigd met het uitroepen van de liberale democratie als winnaar van de ideologische tweestrijd uit de Koude Oorlog (Fukuyama, 1989; Runciman, 2013). De economische groei kwam in de loop van de jaren ’90 weer op gang, zeker in Nederland, mede door de toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Tijdens de twee Paarse kabinetten stonden zelfbeschikking en keuzevrijheid centraal.

De huidige discussie over het maatschappelijk onbehagen komt vooral aan de oppervlakte rond de millenniumwisseling. Een aantal gebeurtenissen wordt daarmee in verband gebracht. Het optimisme over een nieuwe wereldorde sneuvelde door de aanslagen op het World Trade Center in 2001. De integratie van minderheden werd steeds meer geplaatst in termen van een drama in plaats van

een verrijking. De vanzelfsprekende Europeanisering werd ter discussie gesteld na het referendum over de Europese grondwet in 2005. Ook het geloof in de markt als ultiem ordenend mechanisme in de economie staat ter discussie sinds het uitbreken van de kredietcrisis in 2007. Hoewel de discussie over het maatschappelijk onbehagen sterk aan de oppervlakte is gekomen, is het de vraag of dit onbehagen de afgelopen twee decennia feitelijk is toegenomen. Er is maar beperkt langlopend onderzoek beschikbaar om die vraag te beantwoorden. Het is echter in elk geval plausibel dat dat het geval is (Dekker, Noije & Ridder, 2013; Elchardus, 2015). Daarbij kan ook worden gewezen op het Thomas-theorema: het feit dat er meer over gesproken wordt, heeft tot gevolg dat mensen het ook meer zo zijn gaan voelen.

4. Maatschappelijk onbehagen in internationaal perspectief

Maatschappelijk onbehagen is geen typisch Nederlands fenomeen, maar misschien wel kenmerkend voor Westerse landen (Dekker, Noije & Ridder, 2013; Steenvoorden, 2016). In deze paragraaf staan wij kort stil bij wat er over de grenzen hierover wordt gedacht en gezegd.

Maatschappelijk onbehagen is ook een uiterst actueel thema in andere Westerse democratieën. Uit een media-analyse die in het kader van deze verkenning is uitgevoerd, blijkt dat in veel Westerse landen de behoefte bestaat aan de duiding van een bestaande onderstroom in de samenleving, die wij hier hebben geduid als

Internationale gebeurtenissen hebben een effect op het onbehagen in Nederland

maatschappelijk onbehagen. In andere landen wordt dit fenomeen met andere woorden benoemd. Zo wordt er in Vlaanderen gesproken van de rechtse misnoegde randbewoner, in Denemarken van het moment van de

ontevredenen, in Duitsland van de woedende burgers en in de Verenigde Staten van de witte arbeiders- en middenklasse (NSOB, 2017). Dit onbehagen uit zich in het buitenland op gezette tijden, zoals bij verkiezingen of referenda, maar kan zich ook vertalen in protesten en demonstraties (Krastev, 2014; Clover, 2016). Wat vooral in het oog springt, is de onderlinge afhankelijkheid tussen verschillende landen in het discours over het maatschappelijk onbehagen. Gebeurtenissen in het ene land hebben hun weerslag op discussies in andere landen (NSOB, 2017). Dat zien wij ook terugkomen in de Nederlandse discussie. Analyses over het onbehagen in Nederland worden gekoppeld aan de opkomst van Trump, de Brexit of aan de aanslagen in Parijs of België (Heijne, 2016; Bles, 2016).

In buitenlandse media domineren op hoofdlijnen twee motieven voor het maatschappelijk ongenoegen van burgers: een sociaal-cultureel en een sociaal-economisch motief (NSOB, 2017). In het algemeen kan worden gesteld dat er door

de tijd heen een verschuiving is geweest in de dominantie van het ene of het andere motief. Zo was – mede door de crisis – eerst het sociaal-economische motief dominant, maar is dat – vooral in de laatste twee jaar – omgeslagen naar een dominantie van sociaal-culturele motieven. Die motieven verschillen echter per land. In sommige landen, zoals de Verenigde Staten, domineren de sociaal-economische motieven, waarbij het vooral gaat om het risico dat bevochten verworvenheden van mensen verloren gaan (Hochschild, 2016). In andere landen, zoals Denemarken en Duitsland, zijn de sociaal-culturele motieven belangrijker, waarbij het vooral gaat om de migrantenproblematiek en de daaruit voortkomende angst dat de eigen cultuur verloren gaat (NSOB, 2017).



fotocredit: REX

De vraag is dan hoe groot het maatschappelijk onbehagen feitelijk is in andere landen. Voelen mensen in de Verenigde Staten zich bijvoorbeeld maatschappelijk onbehaaglijker dan in Nederland of juist andersom? Helaas wordt maatschappelijk onbehagen als zodanig niet gemeten in internationaal vergelijkend onderzoek. Er zijn echter wel onderzoeken die een indicatie geven hoe het sentiment in Nederland zich verhoudt tot andere landen. Als bijvoorbeeld wordt gekeken naar welke nationaliteiten het gelukkigst zijn, dan staat Nederland op de zevende plek van gelukkigste volken (Helliwell, Layard, Sachs, 2016). Een andere indicator voor het maatschappelijk onbehagen is de electorale voorkeur van stemmers, omdat het onbehagen in veel andere Westerse landen zich zal vertalen in veranderingen in het politieke landschap. Dat komt vooral tot uitdrukking in de opkomst van linkse en rechtse populistische partijen en leiders (Bles, 2016). Als dat inderdaad het geval is, dan kunnen we voorzichtig stellen dat – mede gezien de electorale opkomst van populistische partijen – het maatschappelijk onbehagen in veel landen aan het toenemen is.

5. Maatschappelijk onbehagen en het functioneren van het openbaar bestuur

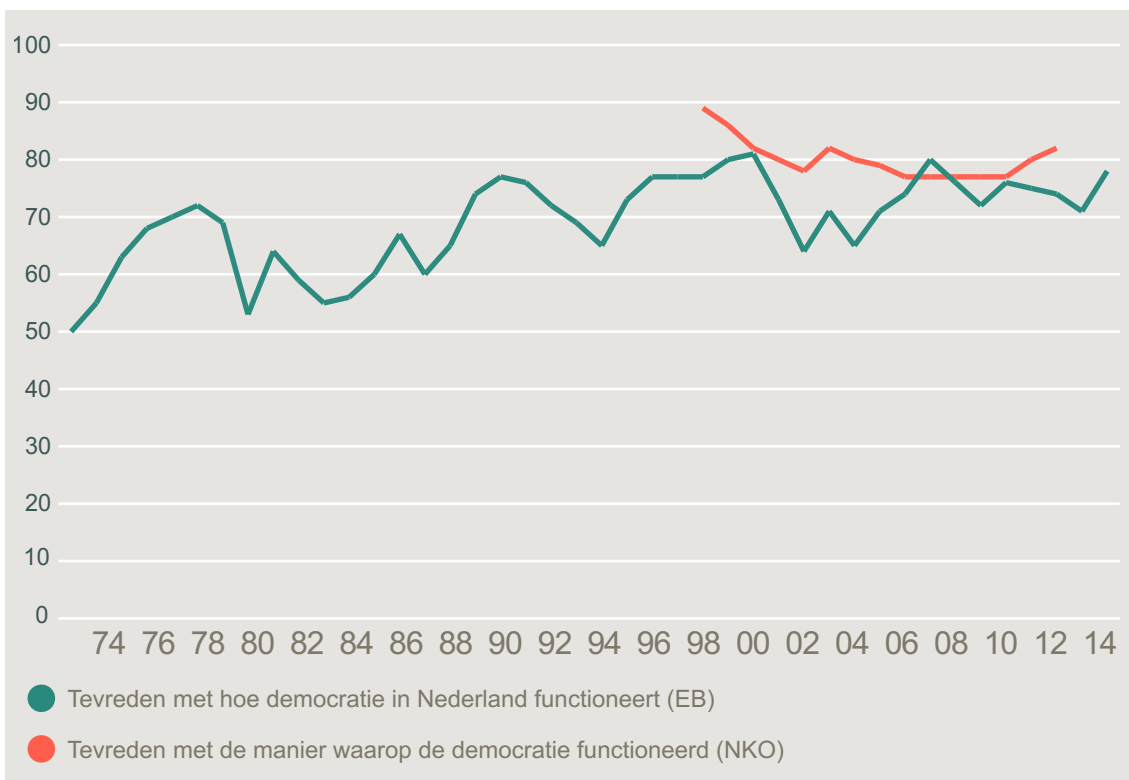
Het is de vraag hoe erg dit maatschappelijk onbehagen eigenlijk is. Wetenschappers hebben nauwelijks onderzoek gedaan naar de betekenis van maatschappelijk onbehagen voor het functioneren van het openbaar bestuur. Naar onze mening heeft maatschappelijk onbehagen niet alleen negatieve consequenties, maar kan het ook positieve consequenties voor het openbaar bestuur hebben. Hieronder onderscheiden wij vier plausibele consequenties.

In de eerste plaats zet maatschappelijk onbehagen druk op de legitimiteit van het overheidshandelen. Legitimiteit hangt samen met de mate waarin de 'wil' van een gemeenschap tot uiting komt in het overheidshandelen (Bekkers, 2007) en de mate waarin burgers het optreden van de overheid (als normsteller, handhaver of ordenaar) vrijwillig accepteren (Weyers & Hertogh, 2007). De legitimiteit kan verschillende objecten betreffen: het systeem (het politiek-bestuurlijk systeem, het democratisch bestuur en het openbaar bestuur in algemene zin), de actoren (gezagdragers en gezagdragende instituties) en het beleidshandelen (het beleid, waaronder regelgeving, op verschillende terreinen). Voor het verkrijgen van legitimiteit is het nuttig verschillende fases in het beleidsproces te onderscheiden: input, throughput en output (Bekkers, Edwards & Fenger, 2007). De toename van

Maatschappelijk onbehagen zet druk op de legitimiteit van het overheidshandelen

maatschappelijk onbehagen lijkt zich primair te richten op de legitimiteit van een aantal actoren, zoals politieke partijen en politieke ambtsdragers, maar ook in de regering en het parlement. Burgers hebben de afgelopen

decennia minder vertrouwen gekregen in deze actoren (Ministerie van BZK, 2016; Ridder & Dekker, 2015). Met betrekking tot deze actoren gaat het vervolgens om een legitimiteitsprobleem in alle fases van het beleidsproces. Bij de inputlegitimiteit van de actoren gaat het vooral om de politici waar weinig vertrouwen in is, terwijl burgers juist een hoge mate van vertrouwen hebben in het democratisch bestuur en de daaraan verbonden instituties (ook inputlegitimiteit). Voor de legitimiteit van het gevoerde beleid (outputlegitimiteit) is dit minder eenduidig te beoordelen, omdat dat ook sterk afhankelijk is over welk beleid het gaat. Maar in algemene zin heeft de overheid als uitvoerder van het beleid een slecht imago (Bekkers, Edwards & Fenger, 2007). Dit beeld lijkt te worden bevestigd in een recent onderzoek van de Nationale ombudsman (Vlugt, Hanse, Loois, 2016), waarin 51 procent van de respondenten zegt te twijfelen aan de deskundigheid van ambtenaren. In Europees vergelijkend onderzoek behoren Nederlandse burgers echter tot de groep landen die het positiefst oordelen over het functioneren van de overheid (Ridder & Dekker, 2015).



Grafiek Tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland, 1973-2014, in procenten
(Bron: Hendriks, Krieken, Zuydam & Roelofs, 2016)

Een tweede consequentie voor het openbaar bestuur is dat maatschappelijk onbehagen leidt tot een verandering in electorale voorkeuren van burgers. Mensen met een groot maatschappelijk onbehagen, hebben een grotere electorale voorkeur voor partijen die de oorzaken voor dit onbehagen benoemen. Het gaat dan om (een combinatie van) de reeds genoemde oorzaken: sociaal-culturele, sociaal-economische en politieke oorzaken. Populistische partijen – vooral rechts-populistische – waren de eerste die een verhaal hadden, waarin de samenleving onder vuur is komen te liggen door specifieke exogene factoren (migranten, globalisering, machtige bedrijven, corrupte (EU-)politici) de schuld te geven van de

Maatschappelijk onbehagen leidt tot verandering in de electorale voorkeuren

achteruitgang. In dit verhaal wordt vaak de nieuwe partij met een nationalistisch profiel gezien als de enige actor die in staat is deze misstanden te onderkennen en met oplossingen te komen. Kenmerkend voor deze oplossingen

is de voorstelling van een samenleving waarin het volk een enkelvoudige identiteit heeft en waarbinnen maatschappelijke tegenstellingen worden ontkend (Lefort, 2016: 88). Bij deze partijen bestaat hoop op verbetering, al lijkt dit ook inherent te zijn aan de werking van het politieke systeem dat gericht is op maximalisatie van stemmen en invloed. De laatste jaren zijn populistische partijen een vast onderdeel geworden van de West-Europese politiek. Ook de traditionele politieke partijen richten zich in toenemende mate op de bescherming van de nationale belangen en spreken van beschaafd nationalisme of anti-nationalistisch nationalisme (Kesic & Duyvendak, 2016). De nadruk in het nationale politieke discours als zodanig ligt voornamelijk op het bieden van oplossingen en een perspectief op verbetering. In het Europese Parlement daarentegen lijkt het afwijken al wel zijn intrede te hebben

gedaan in het politieke discours van de populistische anti-Europese partijen die het opheffen van de Europese Unie, de Eurozone dan wel het uittreden van hun lidstaat propageren omdat ze geen geloof hebben in verbetering.

De derde consequentie is dat het maatschappelijk onbehagen bijdraagt aan een verandering van de politieke agenda. Door de geuite zorgen van mensen in de samenleving zal de politiek deze kwesties van zorgbenoemen. Maatschappelijk onbehagen leidt dan uiteindelijk tot een koerswijziging van het beleid. Hierdoor

**Maatschappelijk onbehagen
beïnvloedt de politieke agenda**

kan het object van maatschappelijk onbehagen uiteindelijk verdwijnen, waardoor het onbehagen zelf ook afneemt. Dat hebben we bijvoorbeeld gezien aan het einde van de negentiende eeuw bij de sociale kwestie en het kiesrecht (Kazin, 2016). Aan het begin van de

eenentwintigste eeuw is dat in Nederland gebeurd met het benoemen van de integratieproblematiek. Voor die tijd bestond het optimistische beeld dat de integratie van nieuwkomers redelijk goed slaagde. Na onder meer de opkomst van Fortuyn en de publicatie van ‘Het multiculturele drama’ kwamen de problemen met de integratie van nieuwkomers hoog op de agenda.

Ten slotte kan maatschappelijk onbehagen in een uiterste geval bij sommige burgers ook leiden tot normoverschrijding, vaak als gevolg van een incident of gebeurtenis (NSOB, 2017). De latente bezorgdheid van mensen komt dan aan de oppervlakte; het transformeert van onderstroom naar bovenstroom. Het wordt als het ware geactiveerd. In deze publicatie spreken wij dan niet langer van maatschappelijk onbehagen, maar van maatschappelijke onrust. In het verleden leidde deze transitie van onder- naar bovenstroom tot oproeren. In de laatste paar decennia heeft de overheid dit onbehagen vooral weten te kanaliseren via georganiseerde demonstraties. Mede door de afnemende organisatiegraad en de toegenomen individualisering lijken oproeren en ongeorganiseerde protesten weer vaker aan de orde te zijn (Krastev, 2014; Clover, 2016). In Nederland hebben we daar recentelijk voorbeelden van gezien met de protesten tegen de komst van AZC's, de Zwarte Pieten-discussie en de omstrede dood van de Arubaanse Mitch Henriquez in Den Haag.

6. Conclusies

“Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht”. Het is de gevleugelde uitspraak van Paul Schnabel over het sentiment van burgers. Het is een omschrijving van wat wij hier in deze publicatie hebben benoemd als maatschappelijk onbehagen: een gevoel dat van onbeheersbare achteruitgang van de samenleving bij mensen. Meer wetenschappelijk kan worden gesteld, dat maatschappelijk onbehagen een latente bezorgdheid onder burgers is over de preciaire staat van de samenleving, die bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van

politieke macht, (iv) verlies van gezamenlijkzinn en (v) toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid.

Maatschappelijke onvrede is geen eigentijds fenomeen. In de afgelopen twee eeuwen kunnen wij veel perioden onderscheiden waarin het onbehagen van burgers over de koers van de samenleving groot is. Het is niet mogelijk één oorzaak hiervoor aan te wijzen. Waarschijnlijk heeft het te maken met het combineren en samenvallen van meerdere oorzaken, waardoor het gevoel van maatschappelijk onbehagen groter of kleiner is. In het bovenstaande hebben wij sociaal-culturele, sociaal-economische en politieke oorzaken voor dit maatschappelijk onbehagen onderscheiden. Wij constateren dat in de loop van de geschiedenis het niet altijd dezelfde oorzaak of reeks van oorzaken is dat ten grondslag ligt aan de maatschappelijke onvrede van dat moment.

Het nieuwe millennium wordt gekenmerkt door een (groeïend) gevoel van maatschappelijk onbehagen. We constateren dat dit groeiend onbehagen niet zozeer blijkt uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek, maar wel uit het feit dat er steeds frequenter over wordt geschreven en gesproken in de media. In het huidige tijdperk zien wij dat de sociaal-economische oorzaken en de sociaal-culturele oorzaken vooral belangrijk zijn geworden.

De consequenties van het maatschappelijk onbehagen zijn ingrijpend voor het openbaar bestuur. Wij hebben daarbij vier belangrijke consequenties onderscheiden voor het functioneren van het openbaar bestuur. In de eerste plaats constateren wij dat toenemend maatschappelijk onbehagen de legitimiteit van het openbaar bestuur onder druk zet. Deze afnemende legitimiteit kan uiteindelijk resulteren in een minder effectief en efficiënt openbaar bestuur. In de tweede plaats zien wij dat de electorale voorkeur verandert van mensen met een groot maatschappelijk onbehagen. Zij zijn geneigd te stemmen op partijen die dit onbehagen weet te benoemen. In de derde plaats concluderen wij dat groter maatschappelijk onbehagen en de uiting daarvan ook een positief effect kan hebben op de zittende politiek-bestuurlijke elite, omdat zij zich bewust wordt van het feit dat er misstanden zijn.

**Vier belangrijke consequenties
voor het openbaar bestuur**

Immers, een deel van dit onbehagen heeft een feitelijke basis. Ten slotte constateren wij dat toenemend maatschappelijk onbehagen kan omslaan in onvrede en onrust. Bij de transitie van onderstroom naar bovenstroom kunnen mensen hun onbehagen uiten op manieren die buiten de lijnen van de gemeenschappelijke normen komen.

7. Handelingsperspectieven voor het openbaar bestuur

Het is de vraag of maatschappelijk onbehagen als zodanig kan worden opgelost – en als het opgelost moet worden, is dat vooral een opdracht aan de politiek. Zo lang maatschappelijk onbehagen in de samenleving een feit is, heeft dat betekenis voor het functioneren van het openbaar bestuur. Aan de hand van de bovenstaande inzichten en conclusies gaan wij in deze paragraaf in op de mogelijke handelingsperspectieven voor het openbaar bestuur. Wij zien de geschetste beleidsrichtingen als mogelijke oplossingen. Zij zijn bedoeld voor verdere discussie. In die zin heeft deze strategische verkenning ook expliciet tot doel om de discussie hierover aan te moedigen en te ondersteunen.



fotocredit: Hollandse Hoogte

Verbindingen tussen openbaar bestuur en samenleving – Binnen het openbaar bestuur moet niet de illusie bestaan dat het maatschappelijk onbehagen als zodanig kan worden opgelost. Het is belangrijk dat (nieuwe) verbindingen tussen het openbaar bestuur en de samenleving worden gecreëerd. Deze verbindingen moeten het openbaar bestuur in staat stellen om te weten wat er speelt en leeft binnen de samenleving. Deze verbindingen dienen ook als instrumentarium om te zien of de uitvoering van beleid de gewenste effecten heeft.

Bejegening van burgers – Binnen het openbaar bestuur moeten de oorzaken voor maatschappelijk onbehagen als bestaand en reëel worden opgevat. De zorgen van mensen moeten serieus worden genomen. Dat noopt in elk geval tot meer begrip en empathie van bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren voor

het maatschappelijk onbehagen van mensen. Dat kan zich vooral vertalen in de wijze waarop de contacten tussen overheid en burgers vorm krijgen.

Reële problemen aanpakken – Oorzaken voor maatschappelijk onbehagen zijn gedeeltelijk gebaseerd op reële problemen als ongelijkheid en verlies aan zeggingskracht. Het benoemen van deze vraagstukken kan een doel op zich zijn, zonder overigens de illusie te hebben dat het maatschappelijk onbehagen hiermee verdwijnt.

Schijnoplossingen – Het risico bestaat dat maatregelen worden genomen voor problemen die alleen bestaan in de collectieve verbeelding. Het is niet ondenkbaar dat symbolische maatregelen worden getroffen, terwijl de reële problemen niet worden benoemd. Het risico van schijnoplossingen onderstreept voor ons het belang van evidenced based-beleid.

Alertheid – Het openbaar bestuur – en democratieën in het algemeen – zijn notoir slecht in voorspellen van crises. Het is noodzakelijk omslagpunten (tipping points) te leren herkennen, die kunnen ontstaan als verschillende trends samenkomen en versnellen. Het openbaar bestuur moet alert zijn op signalen dat het maatschappelijk onbehagen omslaat in onvrede en onrust, omdat daarmee de maatschappelijke stabiliteit wordt bedreigd.

Meer onderzoek – Verder onderzoek naar de oorzaken van maatschappelijk onbehagen is nodig. In het bijzonder is meer aandacht en onderzoek nodig naar de economische oorzaken (onzekerheid, inkomensachteruitgang, uitholling middenbanen, ongelijkheid) van maatschappelijk onbehagen.

8. Literatuurlijst

- Abts, K. (2015). Maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme. *Sociologos*, 36 (1), 51-58.
- Autor, D., Kats, L. & Kearney, M. (2006). Measuring and interpreting trends in economic inequality. *AEA Papers and Proceedings*, (96)2, pp. 189-194.
- Bauman, Z. (2007). *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bavel, B.J.P. van (2016). *The Invisible Hand? How Market Economies have Emerged and Declined Since AD 500*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Thousand Oaks: Sage Publications Ltd.
- Bekkers, V., Dijkstra G., Edwards, A. & Fenger, M. (2007). *Governance and the Democratic Deficit*. Londen en New York: Routledge.
- Bles A.M. van der, Postmes, T. & Meijer, R.R. (2015). Understanding Collective Discontents: A Psychological Approach to Measuring Zeitgeist. *PLoS ONE* 10(6). e0130100. doi:10.1371/journal.pone.0130100
- Bles, A.M. van der, Postmes, T., LeKander-Kanis, B. & Otjes, B. (2016). The Consequences of Collective Discontent: A New Measure of “Zeitgeist” Predicts Voting for Extreme Parties
- Blossfeld, H.P., & Timm, A. (red.) (2003). *Who Marries Whom?*. Dordrecht: Springer Science + Business Media.

- Bovens, M., Dekker, P. & Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bovens, M. & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bregman, R. (2013). *De geschiedenis van de vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Clover, J. (2016). *Riot. Strike. Riot: The New Era of Uprisings*. New York: Verso Books
- Dekker, P. & Ridder, J. den. (2011). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., Noije, L. van & Ridder, J. den (2013). *Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland*. In: RMO (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Dobbs, R., Madgavkar, A., Woetzel, J. et al. (2016). *Poorer than their parents? Flat of falling incomes in advanced economies*. McKinsey & Company.
- Elchardus, M. (2015). *Voorbij het narratief van neergang*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Fukuyama, F. (1989). The end of history?. *The National Interest*, (2), pp. 3–18.
- Good, M. & Manning, A. (2007). Lousy and lovely jobs : The rising polarization of work in Britain. *The Review of Economic and Statistics*, 89(1), pp. 118-133.
- Held, (2006). *Models of democracy*. Stanford : Stanford University Press.
- Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2016). *World Happiness Report 2016, Update (Vol. I)*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Heijne, B. (2016). *Onbehagen: nieuw licht op de beschaafde mens*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Hemerijck, A., Knapen, B. & Doorne, E. van (2009). *Aftershocks, Economic Crisis and Institutional Choice*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hendriks, F., Krieken, K. van der, Zuydam, S. van & Roelands, M. (2016). *Bewegende beelden van democratie. Legitimitetsmonitor 2015*. Den Haag: ministerie van BZK.
- Hoogerwerf, A. (2006). *Vooruitgang en Verval. Denkers over geschiedenis en toekomst*. Budel: Damon.
- Kazin, M. (2016). Trump and American Populism: Old Whine, New Bottles. *Foreign Affairs* 95(6), pp. 17-24.
- Kešić, J. & J.W. Duyvendak (2016). *Anti-nationalist nationalism: the paradox of Dutch national identity*. *Nations and Nationalism*, 22(3), pp. 581-597.
- Krastev, I. (2014). *Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Kriesi, H.P. (2014). West-Europa: het toenemende belang van de culturele dimensie. In Bovens, M., Dekker, P. & Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. (pp. 59-78). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Lefort, C. (2016). *Wat is politiek?* Amsterdam: Boom.
- Lilla, M. (2016). *The Shipwrecked Mind: On Political Reaction*. New York: New York Review Books.
- Lucassen, L. & Lucassen, J. (2011). *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- McKinsey Global Institute (2016). *Poorer than their parents? Flat or falling incomes in advanced economies*. <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality>
- Milanović, B. (2016). *Global Inequality. A new Approach for the Age of Globalization*. Cambridge US: Harvard University Press.
- NSOB (2017). *Over de grenzen van onbehagen. Mediaverkenning van het thema 'maatschappelijk onbehagen' in België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de periode 2010-2016* [nog niet gepubliceerd].
- NSOB (2017). *Van onderstroom naar bovenstroom. Betekenis van maatschappelijke onrust voor het openbaar bestuur*. Den Haag: NSOB [nog niet gepubliceerd]

- Pierson, P. (1995). *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Ridder, J. den & Dekker, P. (2015b). *Meer democratie, minder politiek?*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- RMO (2011). *Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracies Can't Coexist*. Oxford: Oxford University Press.
- Runciman, D. (2013). *The Confidence Trap. A History of Democracy in Crisis from World War I to the Present*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Safranski, R. (2003). *Hoeveel globalisering verdraagt de mens?* Amsterdam: Atlas.
- SCP (2015). *Nederland in Europees perspectief*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Siedentop, L. (2014). *Inventing the individual: The origins of Western liberalism*. Cambridge US: Harvard University Press.
- Smeekes, A. & Mulder, L. (2016). *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Steenvoorden, E. (2016). *Societal pessimism. A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Swank, D. & Betz, H.G. (2003). Globalization, the welfare state and right wing populism in Western Europe. *Socio-Economic Review*, 1(2), pp. 215-245.
- Tiemeijer, W. (2017). *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Tuchman, B.W. (1996). *The Proud Tower: A Portrait of the World Before the War, 1890-1914*. New York: Random House
- Vlugt, Y.M. van der, Hanse, D.J. & Loois, S.L. (2016). *Verkenning: Burgerperspectief op Rijksinspecties*. Den Haag: de Nationale ombudsman.
- Vrooman, C. (2016). *Taking Part in Uncertainty. The significance of labour market and income protection reforms for social segmentation and citizen's discontent*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Weyers, H. & Hertogh, M. (2007). *Legitimiteit betwist: Een verkennend literatuuronderzoek naar de ervaren legitimiteit van het justitieoptreden*. Den Haag: WODC.
- Wilde, Oscar. (1895). *An Ideal Husband*.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2011). *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. New York: Bloomsbury Press.
- Woud, A. van der (2015). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus Bert Bakker.

Reageren

Wilt u reageren of heeft u een mening. Stuur een mail naar de auteurs van dit artikel via boudewijn.steur@minbzk.nl

Deze strategische verkenning is een uitgave van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van deze verkenning berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.